

ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿՅԱՆՔԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ (ԱՄՆ)

Մերձավորարևելյան լեզուների և մշակույթի գծով
գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՐՑՐԱԾ, ԲԱՅՑ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ԲԱՐՁՐ ՊԱՀԱԾ

Անկախ Հայաստանը ստեղծուեց Ցարական Ռուսաստանից հայ ժողովրդին բաժին ընկած նախկին Երեւանի նահանգի մի մասում, ուր պատերազմների, յեղափոխությունների, աղէտների ու թուրքական ոտնձգությունների առաջացրած ւելերի ու շփոթի մթնոլորտում բացակայում էին երկրի ղեկավարման ամենատարրական ազգային ենթակառոցները, դրանց մէջ՝ հանրակրթական համակարգը, որ լինէր անկախ, զերծ ռուսական ազդեցութիւնից ու հսկողութիւնից, որ լինէր համապատասխան վերածնունդ ազգային պետականութեան պահանջներին:

Դեռ Հայաստանի անկախութիւնից առաջ, Հայոց Ազգային Խորհրդի լիազօր ներկայացուցիչ Արամը, Երեւան գալով, գործի էր լծել Երեւանի Ազգային Խորհրդին ստանձնելու համար Երեւանի նահանգի ղեկավարութիւնը: Յետագայում, երբ դրութիւնը ւելի վատթարացաւ, սպառնացող անմիջական վտանգի տակ, Արամը յայտարարուեց դիքտատոր: Նրա նախաձեռնութեամբ ռազմական, պարենային, գաղթականական, կրթական ոլորտների վարիչներից կազմուեց մի մարմին, որ իրականում Հայաստանի կամ Երեւանի նահանգի կառավարութիւնն էր, ինչը գործեց մինչեւ անկախ Հայաստանի կառավարութեան կազմի Թիֆլիսից Երեւան հասնելը: Կրթութեան ոլորտը վստահուած էր Սիրական Տիգրանեանին¹, որի ղեկավարութեան ներքոյ փորձ էր արուած գոնէ նուազագոյնը՝ պահել եղածը, որոշ չափով նորոգել քարութանդ եղած դպրոցական շէնքերը:

Յովհաննէս Քաջազունունու Թիֆլիսում կազմած կառավարութեան կազմում չկար կրթութեան նախարարութիւն. այդ ոլորտը ներքին գործերի համակարգում էր, որի ղեկավարութիւնը յանձնուեց Արամին: Կառավարութեան կազմը, զանազան պատճառներով, հազիւ Յովսիս 17-ին դուրս եկաւ Թիֆլիսից եւ Յովսիս 19-ին

հասաւ Երեւան: Վրացեանը դիպուկ է ասել. «Հայը ամուր էր նստել Թիֆլիսում»²:

Օգոստոսի 1-ին կայացած Հայաստանի Խորհրդի առաջին նիստում Քաջազնունու ճառի մէջ կարդում ենք՝ «Կառավարութիւնը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մէջ, որի բնորոշման համար մի բառ կայ միայն՝ կատաստրոֆային»³: Քաջազնունին խոստովանում էր, որ նման իրավիճակում լայն ու բազմակողմանի ծրագրեր մշակել հնարաւոր չէ. պէտք է անհրաժեշտը անել՝ երկիրն այս վիճակից դուրս բերելու համար: Նոյն օրը ստացուել էր Օսմանեան կառավարութեան վերջնագիրը՝ նոր հողային պահանջներով: Հասկանալի է, որ նման անձկալի պայմաններում նախասիրութիւնը տրուում էր պարենային, գաղթականական, հաղորդակցական միջոցների վերականգնման եւ կեանքի ու գոյքի ապահովութեան վերաբերող հարցերի լուծմանը: Իսկ դրա համար գործի ու նուիրաբերումի պատրաստ ղեկավարութիւն էր պէտք, ատակ կառավարութիւն, որ մեծ դժուարութիւններից ու երկար բանավեճերից յետոյ միայն Քաջազնունին կարողացաւ այն լրացնել եւ վաւերացման համար ներկայացնել Խորհրդի 1918թ. Նոյեմբերի 6-ի նիստին⁴: Կառավարութեան կազմի մէջ կրթութեան նախարար էր նշանակուած Ժողովրդական կուսակցութեան անդամ՝ Միքայէլ Աթաբէկեանը:

Երկրի տնտեսական ու ընկերային նման աննպաստ պայմաններում, անընդմէջ պատերազմական իրավիճակում ու բոլոր սահմաններից սպառնացող վտանգի ներքոյ, Ժողովրդավարական գործելաճոճով, նպատակադրուած էր ապահովել համաշխարհային չափանիշներով աշխարհիկ կրթութիւն եւ եկեղեցի-պետութիւն անջատում: Պիտի կրթուէր ու դաստիարակուէր բազմաշնորհ, առողջ մտքով ու առողջ մարմնով, աշխարհի զարգացման հետ քայլ պահող մարդը եւ լաւ հայ քաղաքացին: Այսպէս, Միքայէլ Աթաբէկեանի օրօք հիմք դրուեց համաշխարհային պարտադիր տարրական աշխարհիկ կրթութեան ընդհանուր դասացուցակի կիրառմանը: Աթաբէկեանը խոստացաւ ուժ տալ տեխնիկական դպրոցներին եւ էջմիածնի Գետրոգեան ճեմարանը Երեւան տեղափոխել՝ այն հետզհետէ համալսարանի վերածելու համար: Աթաբէկեանի նախարարութիւնը երկար չտեւեց: Նա էլ Ժողովրդական կուսակցութեան պատկանող միւս ղեկավարների պէս չդիմացաւ Երեւանի կենցաղային սոսկալի իրավիճակին եւ Թիֆլիսում թողած գործերը պատրուակ բռնելով՝ մեկնեց Թիֆլիս ու չվերադարձաւ: Նրան փոխարինեց Գետրոգ Մելիք-Ղարաբէօգեանը⁵՝ դարձեալ Ժողովրդական կուսակցութիւնից: Մելիք-Ղարաբէօգեանի ներդրումով կազմուեց եւ 1919թ. Յունուարի 17-ին Խորհուրդի նիստում վաւերացուեց «Հանրապե-

տութեան մէջ սահմանուած տօները»: Յատկանշական է, որ այդ փաստաթղթում յատուկ նկատառում կայ մահմեդականների նկատմամբ՝ յարգելով նրանց կրօնական նախասիրութիւններն ու օրէնքները⁶:

ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում (1919, Սեպտեմբեր 27 - Հոկտեմբեր 30) էլ, երբ քննարկում էր կրթադաստիարակչական ծրագրման գործը, կարելոութեամբ արծարծուեց նաեւ Հայաստանի ցեղային փոքրամասնութիւնների, մանաւանդ՝ մահմեդականների մշակութային ազատութեան խնդիրը՝ օգնելու նրանց ազատագրուելու ֆէդերալական ծանր լծից⁷: Այս ազատական գաղափարների ջատագովները, ինչպէս Ռիչարդ Յովհաննիսեանն է գրում, չէին կարող ենթադրել, որ հենց այս տառապած ճորտերը իրենց աւատատէրերին ապախնելով ու նրանց շահերի համար կառավարութեան դէմ պիտի ելնեն⁸:

Ալեքսանդր Խատիսեանի նախարարական կազմում⁹ նշանակուած կրթութեան եւ արուեստի նախարար, վաստակաշատ Նիկոլ Աղբալեանի¹⁰ օրօք մեծ վերելք ապրեց Հայաստանի կրթադաստիարակչական գործը եւ մշակութային կեանքը: Հաւատալով «առողջ մարմնում առողջ ոգի» կարգախօսին՝ Աղբալեանը դպրոցներում մարզանքի պարտադիր դասաժամեր էր հատկացրել եւ Հանրապետութիւնում սկաուտական շարժման սկիզբ էր դրել: Հակառակ տնտեսական ու ֆիզիքական սահմանափակ միջոցների ու պայմանների՝ Երեւան էր հրաւիրել Հունգարացի Ալբերթ Սեզմային՝ առաջնորդելու շարժումը: Վրացեանը յիշում է սկաուտական առաջին տօնախմբութիւնը Ապրիլի 18-ին (1920), որ խանդավառել էր երեւանցիներին: Սկաուտական շարժումը անլի թափ ու ծաւալ ստացաւ, երբ Հայաստան հրաւիրուեցին Պոլսում հիմնադրուած Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութեան (ՀՄԸՄ) փորձառու ղեկավարներից Վահան Չերազը¹¹, Տիգրան Խոյեանը եւ Օննիկ Եազմաճեանը: Սկսել էր գործել Հայաստանի Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը:

Անկախ Հայաստանի կարճատեւ կեանքում հիմնադրուած կրթամշակութային կառոյցի, ձեռքբերումների եւ դրանց դէմ ծառացած խոչընդոտների մասին թերեւս այսքանը: Ներկայ գեկոյցիս պարունակում կարելորդ այդ բոլորի հիմքում ընկած ուրոյն ազգային քաղաքականութիւնն է, որ սկսեց Հայաստանի հայացումով: Այսպէս օրինակ՝ ռուսերէնով դարձող պետական մեքենան պէտք էր մայրենիի փոխուէր: Աղբալեանը՝ փորձուած մանկավարժ, ինքնատիպ մտաւորական եւ կորովի ջատագովը, հայ մշակոյթի եւ նրա պահպանման իր իւրայատուկ անհատականութեամբ ու իրագործած կառուցողա-

կան եւ կրթական ծրագրերով ու հետապնդած կրթադաստիարակ-
չական քաղաքականութեամբ անհերքելի եւ տեսական կնիք դրեց
Հայաստանի հայացման ու հայ մարդու դաստիարակութեան գոր-
ծում: Իսկ որպէս Խորհրդարանի անդամ ազդեց նաեւ կառավարու-
թեան ներքին ընդհանուր քաղաքականութեան ուղեգծի ձեւաւորման
վրայ¹²:

Հայացման քաղաքականութեան մաս էին կազմում վարչական
մարմինների լիակատար բարենորոգումը, դրանք ազգայնացնելու
ձգտումը, մայրենի լեզուն գործածութեան մէջ դնելը (գործավարութիւ-
նը դատարանում, եւ դատավարութիւնը պէտք է տարուէր պետա-
կան լեզուով), լայն հասարակական, քաղաքական խաւերին ազա-
տութիւն տալը եւ ազգային կուտուրական ինքնավարութիւնը օտա-
րացել ժողովուրդներին:

Պարզ է, թէ որքան մեծ ճիգ էր հարկաւոր ռուսերէնով դարձող
պետական մեքենան մայրենիի վերափոխելու համար: Այստեղ էր
կրթութեան նախարարութեան մեծ ներդրումը, նաեւ՝ համապա-
տասխան բառապաշար առաջարկելու առումով: Սակայն, պէտք է
ասել՝ հեզասահ եւ դիւրին չէր գործընթացը, որովհետեւ կառավա-
րական մեքենան բոլոր նախարարութիւններում դեռ շարունակում
էր պահպանել ցարական Ռուսաստանի վարչամեքենայի դրոպքն
ու լեզուն՝ ռուսերէնը դարերի վարչական ասանդոյթներով. իսկ վար-
չական գործերին լծուած փորձառու պաշտօնեաները հայերէն լե-
զուն չգիտէին: Նոյնիսկ հարց էր հայատառ գրամեքենաների ձեռք-
բերումը¹³: Այս ամէնից բացի՝ կառավարութիւնը որդեգրել էր պե-
տական հիմնարկութիւնների աստիճանական հայացման ուղին, եւ
դա մեծ դժգոհութիւն էր ստեղծել արեւմտահայ մտաւորկանութեան
շրջանում, որոնք պահանջում էին կտրուկ փոփոխութիւն ու հայերէն
լեզուի անմիջապէս պաշտօնականացում: Նոյնիսկ առաջարկում
էր կազմել «հայացման կոմիտէ» կտրուկ միջոցներով աշխատելու
համար: Կարելի է ասել, որ այս դժգոհութիւններն անարդիւնք չմնա-
ցին: Հայացումը արագացաւ: 1919-ի Դեկտեմբերի 26-ի օրէնքով՝ հա-
յերէնը յայտարարուեց պետական լեզու¹⁴:

Կրթական բնագաւառում տարուած աշխատանքները կատար-
ւում էին անկարելի պայմաններում: Դպրոցների շէնքերը քարո-
քանդ էին, շատերը վերածուած էին գաղթականական կայանների:
Դրանց վերանորոգման համար շինանիւթ էր պէտք, որ Հայաստա-
նը չուներ: Դասարանների ջեռուցումը բաւարար չէր, եւ ցրտի պատ-
ճառով մերթ ընդ մերթ փակւում էին դպրոցները: Դպրոցների կա-
հաւորման համար նախարարութիւնը դիմել էր Վրաստանի կառա-
վարութեանը՝ Հայաստան ուղարկելու ցարական իշխանութիւնից

մնացած եւ պահեստներում պահուող դպրոցական գույքերից մի քանի հազար գրասեղաններ, սեղաններ եւ դպրոցական այլ պարագաներ: Անօգուտ: Բայց «Աղբալեանի լաւատեսութիւնն անխախտ էր, աներերուն»¹⁵: Եւ այդ լաւատեսութիւնն ու ապագայի յոյսը իրենց գերագոյն արտացոլքն են գտնում 1920-ի Յունուարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում՝ «Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքում», պետական այրերի եւ օտար բարձրաստիճան հիւրերի ներկայութեամբ, նրա բացման ճառում. «Այն ջահը, որ մենք վառում ենք այսօր Հայաստանի բարձրաւանդակի վրայ, չի հանգչի երբեք եւ կը լուսաւորի Առաջաւոր Ասիան»: Նա մաղթում էր, որ համալսարանը լինի մատչելի ամէնքի համար. մտնելը լինի հեշտ, ելնելը՝ դժուար, որ ուսումը լինի ձրի, որ գիտութիւնը վարուի գործնական եղանակով, որ Հայաստանում հիմք դրուի համայնական գիտական աշխատանքին¹⁶:

Ի տարբերութիւն Թիֆլիսի՝ Հայաստանը, կամ այս պարագային Երեւանը, չունէր մշակութային հաստատութիւններ, մշակութային կեանք եւ ստեղծագործութիւններ քաջալերող միջավայր: Ամէն ինչ սկզբից պիտի սկսէր՝ նախ կրթութեան տարածումով եւ մշակոյթի սէրը հասարակ քաղաքացու մէջ սերմանելով: Այսպէս օրինակ՝ այդ գործում երեկոյեան դասընթացները մեծերի համար կարեւոր դեր խաղացին, որտեղ դասաւանդում էին ժամանակի լաւագոյն գիտնականները, գրականութեան ու փիլիսոփայութեան վարպետները՝ Մանուկ Աբեղեան, Երուանդ Ֆրանգեան, Լէօ, Սիմոն Վրացեան, Յակոբ Մանանդեան, Վահան Մինախորեան եւ ուրիշներ:

12.000 քլմ նեղ հողատարածքի վրայ հիմնուած եւ 70.000-ի հասած Հայաստանը պիտի լինէր ամբողջ հայութեան հայրենիքը, աւելի ճիշդ՝ հայրենիքի կորիզը, ու տարածուէր՝ հետեւելով ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի տեսլականին: Եւ այդ տեսլականն իր ուղին էր բացել դիւանագիտական, տնտեսական, կրթամշակութային քաղաքականութեան ոլորտներում: 1919 թուականի Մայիսի 28-ին յայտարարուած Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի աքտը¹⁷ աւելի ամրապնդեց այդ տեսլականը, որ այլեւս նպատակ էր: Բայց միեւնոյն ժամանակ առիթ դարձաւ արդէն իսկ Հայաստանի անկախութեան դէմ սկզբունքայնօրէն հակադրուած հայ բոլշեւիկների բռնութիւնները: Դեռ աւելին, հակառակ Դաշնակցութիւն-Ժողովրդական կուսակցութիւն առկայ համաձայնութեան եւ համագործակցութեան, Ժողովրդական կուսակցութիւնը Թիֆլիսի իր ղեկավարութեան հրամանով սկսեց դիմակայել յայտարարուած աքտին՝ դա համարելով հայ Ժողովրդի շահերին չհամապատասխանող եւ ի վնաս Հայաստանի միջազգային դիրքին¹⁸: Խորհրդի մէջ տեղի ունեցած սուր բանավեճերից յետոյ, երբ կառավարութիւնը յետ կանգ-

նեց որոշումից, Յունիսի 24-ին ժողովրդական նախարարները, այդ թվում՝ կրթութեան նախարար Մելիք-Ղարազեօզեանը, հրաժարուեցին¹⁹:

Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը նաեւ մի տեսակ տունդարձի կանչ էր արտասահմանի հային եւ արտասահմանում աքսորեալ հայ մշակոյթի բեկորներին: Նիկոլ Աղբալեանը կոչ էր անում Սփիւռքի հայ գաղութներին Հայաստան ուղարկել, տուն ուղարկել Եղեռնը վերապրած հայ մշակոյթի գանձեր, ձեռագրեր, ծիսական իրեր: Եւ Երեւան էին հասնում գիրք, դրամական նուէրներ, կտակ, թանկարժէք նկարչական կտաւներ, իրեր: Սրանք նախապատրաստական աշխատանքներն էին Պետական Թանգարանի: Հայրենասիրութիւնը ծաղկել էր, հայրենիքին սատարելը զգալի աճ էր արձանագրել: 1919-ի Դեկտեմբերի վերջերին Թիֆլիսում կազմուեց Հայ Կուլտուրական Հաստատութիւնների Միութիւն, որ միացնում էր Թիֆլիսում գործող բոլոր միութիւնները: Նպատակն էր Հայաստանի զանազան կառոյցներին համաձայնեցուած աշխատանքով միացեալ օգնութիւն հասցնել, նոյնիսկ եթէ պէտք է տեղափոխուել Հայաստան:

Հայաստանը բոլորինն էր, նրանով հանդերձ որ բոլշեւիկները յետին նպատակներով դաշնակների Հայաստան պիտակը կպցրին ու պարսաւեցին այն: Իշխանութիւնը գիտակցում էր, որ Հայաստանի ենթակառոյցները զօրացնելու համար պէտք էին մասնագէտներ, արհեստավարժներ, ինչ կուսակցութեան էլ որ պատկանելիս լինէին: Սիմոն Վրացեանը վկայում է, որ 1919-ի տարեվերջին Երեւանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Փամբակ-Լոռիի, Իջեւանի եւ Նոր-Բայազետի ու Զանգեզուրի գաւառներում կար 431 տարրական դպրոց՝ 1000 ուսուցչով եւ 38015 աշակերտով: Միջնակարգ դպրոցների թիւը 30 էր, որոնց մէջ կային 288 ուսուցիչ, 5162 աշակերտ»²⁰:

Փաստօրէն, 1288 ուսուցիչ: Աղբալեանը որտեղից էր ի մի բերել մտաւորականութեան այս հոյլը որ պիտի լրացնէր Հայաստանի կրթական պահանջները: Ծանօթ ենք այն երեւոյթին, որ երբ 1919-ին Վրաստանում հալածանքի էին ենթարկւում բոլշեւիկները, Դաշնակցական ընկերները հովանաւորեցին նրանց, օգնեցին Հայաստան անցնել. իսկ կառավարութիւնը ընդունեց եւ պաշտօններ վստահեց նրանց՝ միայն մի պայմանով. բոլշեւիկեան քարոզչութիւն եւ հակակառավարական գործունէութիւն չծաւալել: Սարգիս Կասեանի, Ասքանազ Մուսեանի, Սարգիս Խանոյեանի, Դանուշ Շահվերդեանի, Արամայիս Երզնկեանի, Ալիս Նուրիջանեանի եւ դեռ այլոց կեանքը այսպէս փրկուեց: Եկան, ընդունուեցին: Կառավարութիւնը փորձեց երկրի մտաւորական-ուսուցիչ խաւի բացը նրանցով լրացնել: Մէկ օրինակ միայն Հայաստանի պետական արխիւ-

ներից Վլադիմիր Յարուֆինեանի հանած փաստաթղթերի ժողովածուից. Նիկոլ Աղբալեանը Ղարսի շրջանի տարրական դպրոցների տեսչի օգնական, Բոլշեիկ Յովհաննէս Սարուխանեանին նշանակում է Դարալագեազի շրջանի տարրական դպրոցների տեսուչ²¹: Եւ տասնեակ այսպիսի նշանակումներ: Կառավարութիւնը չէր ենթադրում, որ այդ տարրը, իր պաշտօնը շահագործելով, ապագային գործունէութեամբ քայլ առ քայլ Հայաստանի անկախութիւնը կործանման պիտի տանի:

Հայ բոլշեիկների հակակառավարական քարոզչութիւնը, տարածուելով զօրքի ու հասարակութեան մէջ, դրդում էր կառավարութեան դէմ ապստամբել, Հայաստան ընդունել Կարմիր Բանակին, որ պիտի գար՝ դաշնակների լծից ազատելու հայ ժողովրդին. իսկ ռուսը Հայաստան պիտի ուղարկէր հաց ու վառելանիւթ եւ սովից փրկէր տառապող հային: 1920 թուականի Մայիսի 1-ին պայթեց նրանց կազմակերպած լայնատարած ապստամբութիւնը: Կառավարութիւնը իր ամբողջ ուժով փորձում էր դէմ կանգնել ու լռեցնել ապստամբութիւնը: Մայիսի 5-ին ՀՅԴ Բիւրօն որոշում է ղեկավարութիւնն իր ձեռքն առնել եւ արագ որոշումներ տալու ու գործադրելու համար ժամանակատրապէս դադարեցնել խորհրդարանի գործունէութիւնը: Բիւրօ-կառավարութեան կազմում Գետրգ Ղազարեանը ստանձնում է կրթութեան եւ արուեստի նախարարի պաշտօնը:

Սիմոն Վրացեանը վկայում է, որ Մայիսի 10-ին Նիկոլ Աղբալեանը Կարսում էր՝ իրականութիւնը ժողովրդին բացատրելու համար: Նրա արտասանած տպատրիչ ճառը այնպիսի ազդեցութիւն է թողած եղել զօրքի եւ հասարակութեան վրայ, որ նրանք, յաջորդ օրը բոլշեիկների ամրացած վայրը խուժելով, պարտադրել են դադարեցնել ապստամբութիւնը²²: Գաբրիէլ Լազեանը եւս վկայում է, որ Աղբալեանը ինքն էր անձամբ գնացել վտանգուած շրջանները՝ լուսաբանելու համար խաբուած զինուորներին ու զիւղացիներին²³:

Ապստամբութիւնը զսպուեց: Վերջ գտաւ նաեւ բոլշեիկների հանդէպ ցուցաբերուած ծայրաստիճան թողտուութիւնն ու լայնամտութիւնը բոլոր բնագաւառներում: Երուանդ Ֆրանգեանի կարծիքով, Հայաստանի կրթական գործը այնքան հաստատ հիմքերի վրայ էր արդէն, որ այլեւս պէտք չէր պատահական մարդկանց ուսուցչութիւն վստահել: Նա պնդում էր, որ Հայաստանի քաղաքացուն պիտի կրթի նա, ով հաւատում է Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի գաղափարին: Իսկ հայ բոլշեիկներին կրթական գործ վստահած Նիկոլ Աղբալեանը, խորհրդարանի 1920-ի Յունիսի 5-ի նիստում դատապարտում էր կառավարութեան բարի վերաբերմունքը չարաշահած բոլշեիկներին, հաստատում ու քաջալերում ուժի գործածութիւնը իբրեւ որդեգրուած նոր քաղաքականութիւն²⁴:

1920-ի աշնանը, երբ Հայաստանը, Սիմոն Վրացեանի բնութագրմամբ, սկսեց սեղմուել, «բոլշեիկեան մուրճի եւ թրքական սալի միջեւ», բնականոն կեանքը դադարեց: Երկիրը պատերազմական դրութեան մէջ մտաւ: Ընդհանուր զօրաշարժ յայտարարուեց. բայց Հայաստանի յոգնած զօրքը, տնտեսապէս դեռ կատարեալ գոհացուցիչ մակարդակին հասնելու անհամբերների դժգոհութիւնը եւ բանակի ու բնակչութեան մէջ հայ բոլշեիկների տարած հակապետական գործունէութիւնը իրենց ազգակործան հեռանկարով ճակատագրական սուր տագնապ էին առաջացրել երկրում:

Բոլշեիկ քարոզիչները խրախուսում էին զօրակոչին չանսալ, եւ դիմել Ռուսաստանի օգնութեանը: Եւ դա հաճելի էր բնակչութեան համար, քանի որ գիւղացին իր արտն ու այգին պիտի թողնէր ու բանակ գնար, գիւղատնտեսութիւնը պիտի տուժէր ու հետը բերէր սովի վտանգ: Եւ ընդհանրապէս ժողովուրդը յոգնած էր անդադար կռիւներից Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Նախիջեւանում: Բոլշեիկները նոյնիսկ աշխատանք էին տանում Հայաստանաբնակ թուրքերին ու թաթարներին կառավարութեան դէմ հանելու. իսկ բանակում հրահրում էին զինուորներին գէնքերը վար դնել ու չկռուել, քանի որ թուրք զինուորն էլ հայ զինուորի պէս չարքաշ բանուոր կամ գիւղացի է եւ եկել է Հայաստանը դաշնակների ձեռքից ազատելու:

Նման իրավիճակում էլ ինչ կրթական գործ, ինչ մշակոյթ: Կառավարութեան ամբողջ կազմը եւ Խորհրդարանի անդամներ տարբեր ռազմաճակատներում փորձում էին խրախուսել, քաջալերել, ինքնավստահութիւն ներշնչել: Գետրգ Ղազարեանը Ալեքսանդրապոլում էր, որը բոլշեիկների ամենից ուժեղ հենակէտն էր: Փոխնախարար Պետրոս Ստոնիկեանն էր կատարում նրա պարտականութիւնները Երեւանում²⁵:

Կարսն ընկած էր, եւ կառավարութիւնը ատամներով էր պահում Ալեքսանդրապոլը, ուր կենտրոնացած էին Մերձաւոր Արեւելքի Նախատնամատոյցի որբանոցի 20.000 հայ որբեր: Բայց ջլատուած, յուարեկուած փոքրաթիւ հայ բանակը ի վիճակի չէր Քիազիմ Կարաբեքիրի կատաղի առաջխաղացումը կասեցնելու: Կարաբեքիրը Ալեքսանդրապոլում էր արդէն: Չարիքը երկու կողմից էր: Ո՞րն ընտրել:

Կայանալիք որոշումը դիւրացնելու եւ Ազգային Թուրքիայի ու Բոլշեիկ Ռուսաստանի հետ բանակցութիւններ վարելու համար, Նոյեմբերի 23-ին Բիւրօ-կառավարութիւնը հրաժարուեց: Սիմոն Վրացեանի կառավարութեան կազմում սոցիալ-լեղափոխական Վահան Մինախորեանը ստանձնել էր Կրթութեան եւ Արուեստի նախարարի պաշտօնը:

Հայաստանը խորհրդայնացաւ: Ազգային շեշտաւածութիւն ունեցող մի շարք կազմակերպութիւններ փակուեցին: Դրանց մէջ էր ՀՄԸԱ-ն եւ նրա ծաւալած սկաւտական շարժումը: Բոլշեիկ ղեկավարների

կարծիքով դրանք «հայրենիքի» յետադիմական գաղափարներ էին ներշնչում, եւ սկսուտական շարժումը անգլիական իմպերիալիստական ձեւերն էր ընդօրինակում: Մի շարք ազգային ծրագրերի շարքում ի դերեւ ելաւ նաեւ Հայաստանի հայացման ու հայոց լեզուի պաշտօնակացման ծրագիրը: Հայաստանի նոր տէրերը հայերէն չգիտէին: Արդէն իմաստ էլ չունէր հայերէնի համար պայքարել. իսկական տէրերը Մոսկուայում հայերէն չէին խօսում: «*I ask you Ladies and Gentlemen*» ինքնակենսագրական գործում Լեւոն Զաւեն Սիւրմէլեանը պատմում է, թէ ինչպէս ինքն էլ Տեղասպանութիւնից ազատուած որբերի խմբում ապրում էր Հայաստանի խորհրդայնացմանը յաջորդող շփոթ օրերը եւ նոյնիսկ կարողացել է իր հայերէն լեզուի իմացութեան շնորհիւ դրամ վաստակել՝ որպէս քարտուղարի օգնական Ներքին Գործերի Կոմիսարիատում աշխատելով, քանի որ «հայ կոմունիստները հայերէն չգիտէին»²⁶:

Հայաստանը կորցրեց անկախութիւնը, իսկ այդ անկախութիւնը կերտած ու սովետներին ժառանգութիւն թողած եւ այդ անկախութիւնը պահելու համար ջանք չխնայած նոփրեալները դուրս նետուեցին ու ապաստան գտան ամէն տեղ, ուր հայկական գաղութ կար՝ Պարսկաստան, Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս ու մինչեւ Եւրոպա եւ Ամերիկա: Նիկոլ Աղբալեան, Լեւոն Շանթ²⁷, Երուանդ Ֆրանգեան, Արտաշէս Չիլինգարեան (Ռուբէն Դարբինեան), գնդապետ Տիգրան Բաղդասարեան, Համբարձում Տէրտէրեան, Արտաշէս Բաբալեան...: Նրանք իրենց հետ տարան անկոտորում կամք ու եռանդ՝ լծուելու այլեւ մնայուն Սփիւռք դարձած հայ ժողովրդի հայապահպանման գործին: Դարձան ազգային ուրոյն գաղափարախօսութեան անխոնջ սերմնացանները: Հայաստանը կորցրեց իր անկախութիւնը: Անկախութեան գաղափարը մնաց անապարտ երազ բոլշեւիկների բռնաճնշումներից հազիւ ճողոպրած ու սփիւռքացած Հայաստանի երբեմնի ղեկավարութեան համար: Անկախութեան գաղափարը դարձաւ ՀՅԴ սփիւռքեան ազգային մարտավարութեան առանցքը, նպատակակէտը, դարձաւ նաեւ այն հսկայ վիհը, որ բաժանեց խորհրդային Հայաստանն ու Սփիւռքի այն հատուածը, որ Դաշնակցութեանն էր համակրում ու հետեւում: Զէ՛ որ Դաշնակցութիւնը հակադրուած էր Հայաստանի անկախութիւնը կործանող, նրա հողային տարածքը յօռտող խորհրդային վարչակարգին: 1922թ. Յուլիսի 18-ի ՀՅԴ. Հիւսիսային Ամերիկայի 29-րդ պատգամաւորական ժողովը բանաձեւում էր այդ կեցումաձքը՝ «Ժխտել սովետական վարչաձեւի եւ տիրապետութեան գաղափարը. հաւատալով, որ այդ պարզապէս կցում է Ռուսաստանին եւ բացառում է մեր անկախ պետականութեան գաղափարին»²⁸: Եւ այսպէս, որքան շեշտուեցին Սովետական Հայաստանից արձակուած հերիւրանքներն ու բացարձակ թշնամանքը դեռ անկա-

խոսքին երազող Սփիուքի այդ հատուածի դէմ, այնքան անելի շեշտուեց անկախութեան գաղափարը բարձր պահելու եւ այն սերունդների դաստիարակութեան եւ հայապահպանման քաղաքականութիւն դարձնելու անհրաժեշտութիւնը՝ տարբեր բնագաւառներում, դրա մէջ նաեւ մշակութային գործունէութեան ոլորտում:

Կարդում ենք. «Այն ատեն, երբ հայ ստեղծագործական միտքը տաժանելի կապանքներով է կաշկանդուած մայր երկրի մէջ եւ օտար, եւ օտարամոլ տէրերու ստրկացնող քմահաճոյքին եւ աղաւաղող բռնութեան է ենթակայ հայ մամուլն ու գրականութիւնը Հայաստանի մէջ. արտասահման ապաստանած գաղութային հայութեան վրայ է որ կը ծանրանայ պատմական մեծ պարտականութիւն մը ստեղծելու ազատ մտքի ջահեր՝ լուսաւորելու համար թէ մեր անցած ճամբան, թէ մեր մայր ժողովրդի կրծքին իջած ներկայ մղձաւանջը եւ թէ մեր ապագայ ուղիները»²⁹: Ի հարկէ այս գրութեան հեղինակը այդ դերը վերագրում է «Հայրենիք» ամսագիրն, սակայն պարզ է, որ այդ գիծը տարւում էր ամենուրեք՝ Կրթական հաստատութիւններում (ազգային դպրոցների ցանց), այնտեղ ուր հայ համայնք գոյութիւն ունէր: Այդ դպրոցների շարքում, օրինակ, Թաւրիզի Թեմական Դպրոցը, ի շարս Ատրպատականի այլ ազգային դպրոցների: Դպրոցի սաներից, նոյն դպրոցի ուսուցիչ, յետոյ տեսուչ Աշոտ Մուրադեանեանի բառերով, դպրոցը «բարերար ազդեցութիւն է գործել՝ տալով հայրենասէր, գաղափարական, հանրային կեանքին նուիրած, հայկական միջնակարգ լրի կրթութիւն ստացած, հայ մշակոյթին հմուտ ուսուցիչներ, տեսուչներ, լրագրողներ, հանրային ու ազգային աշխատանքներին նուիրած անկաշառ եւ անխարդախ բազմաթիւ գործիչներ»: Հրաջեայ Աճառեանը մէկն էր յետանկախութեան շրջանին այդ հաստատութեան մէջ ուսուցչի պաշտօն վարողներից, որին հրաւիրեցին Խորհրդային Հայաստան, բայց 1937-ին ձերբակալեցին ու երկու տարուց անելի բանտում տանջահար արեցին:

Սփիուքեան յետ-անկախութեան թերեւս ամենայայտնի դպրոցը Պէյրուսում 1930թ. մարտին Քանթարի փողոցում 15 աշակերտներով բացուած Համազգային ճեմարանն է: Կարդում ենք. «Ճեմարանի նպատակն էր նորահաս սերունդներուն տալ ընդհանուր կրթութիւն, մանաւանդ հայեցի դաստիարակութիւն, պահել ազգային առողջ ոգին, վառ պահել աշակերտներու սրտերում հայ լեզուի ու մշակոյթի նկատմամբ սէրը, պատրաստել գիտակից հայ մտաւորականներ, նուիրեալ մարդիկ»:

Դպրոցի տնօրինութիւնը ստանձնել էր Լեւոն Շանթը՝ Նիկոլ Աղբալեանի օժանդակութեամբ: Լեւոն Շանթի մահից հետո (1951) տնօրէնի պաշտօնը վարեց Սիմոն Վրացեանը: Դպրոցը նոր ու ընդարձակ վայր էր տեղափոխուել եւ Նշան Փալանճեան անունն էր կրում:

Սփիւռքում հիմնադրուած կրթական, մարզամշակութային հաս-
տատութիւններում պիտի դաստիարակուէր հայրենասէր, գաղա-
փարական, հանրային կեանքին նուիրուած, հայ մշակոյթին հմուտ
սերունդ՝ պատրաստ իր հոգում վառուած ջահը՝ Ազատ, Անկախ եւ
Միացեալ Հայաստանի պահանջը, որպէս հայ ազգային նոր ոգու
գերագոյն խտացում, փոխանցելու յաջորդ սերունդներին: Այս հաս-
տատութիւններից կարեւորագոյնն է «Համազգային»ը, որ իր հիմնա-
դրման 90-ամեակն է տօնում այս տարի:

Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, հայրենիքից աքսորուած, այս անգամ լծուել
էր սփիւռքեան իր համատարած կազմակերպութեան միջոցով իջ
միայն արթնացնելու, զօրացնելու եւ բիրեղացնելու *ազգային միու-
թեան գիտակցութիւնը* աշխարհի չորս կողմը սփռուած հայ բեկոր-
ների մէջ, այլեւ նրանց մէջ դարբնելու ազատութեան ու անկախու-
թեան *կամքը* եւ *հաւատքը* դէպի հայ ժողովրդի մեծ ապագան³⁰:

Ռիչարդ Յովհաննիսեանը հետեւեալ պարբերութեամբ է վերջաց-
նում *The Republic of Armenia* իր կոթողային աշխատութեան վեր-
ջին հատորը:

«Այսպէս, աւելի քան կէս հազարամեակ յետոյ ստեղծուած հա-
յոց առաջին անկախ պետութիւնը պատմութեան անցաւ: Բայց նրա
թողած աւանդը պարտադրող էր, ու ամբողջ քսաներորդ դարու
մինչեւ վերջերը յոյս ու տեսական շարունակեց ներշնչել, որ մի օր
անկախութիւնն ու գերիշխանութիւնը կը վերականգնի՝ այս ան-
գամ աւելի բազմահնար, զօրեղ ու բարեբախտ Հայաստանի Հանրա-
պետութիւնում»³¹ (ընգգծումը մերն է – Ռ. Փ.):

Այո, Անկախութիւն, Գերիշխանութիւն: Ռիչարդ Յովհաննիսեա-
նը Ամերիկայում, ինչպէս ես Իրանում, պատկանում ենք այն սերն-
դին, որ այդ նուիրեալների շնչի տակ դաստիարակուեց ու նրշնչուեց
յոյսով եւ տեսլականով: Իր հոգում, որպէս վեհ գաղափար, բարձր
պահեց նրանցից ժառանգած Ազատ, Անկախ, ու Միացեալ Հայաս-
տանի այդ յոյսն ու տեսլականը եւ փորձեց ինքն էլ իր հերթին այդ
գաղափարով սերունդ դաստիարակել: Դա էր Սփիւրքի հայապահ-
պանման ու քաղաքականացման ուղին:

Բանալի բառեր – *աշխարհիկ կրթութիւն, մշակոյթ,
ազգային քաղաքականութիւն, հայացում, հայ բուլշեիկ-
ներ, սփիւռքեան ազգային մարտավարութիւն, հայա-
պահպանում:*

SUMMARY

Rubina Pirumyan (USA)

*PhD in Near Eastern Languages and Cultures,
University of California, Los Angeles (UCLA)*

Armenian Independence was Lost, But the Idea was Diligently Upheld

Nationalism as an ideology as well as a societal force was at the core of educational and cultural infrastructure launched out during the short-lived independence of Armenia. The primary initiative was the Armenianization of the republic, the absence of which in every domain required beginning anew. The goal was set to establish a secular, national education with international norms in order to educate the Armenian, the good citizen with healthy body, mind and spirit. Nikol Aghbalian, the renowned educator and most revered education minister of the Republic, believed in the old wisdom of *Mens sana in corpore sano*. Physical fitness alongside formal education was promoted through mandatory Physical Education in schools. The initiation of the scout movement served the same purpose.

Armenia was to become the homeland of all Armenians, or rather, the core to expand with the vision of Free, Independent, and United Armenia.

After the Sovietization of Armenia, the devoted souls, those who had created the Free Republic to be bequeathed to the Soviets, were thrown out of the country. With an unyielding determination they dedicated their time and energy to the perpetuation of now permanently diasporized Armenian masses. They became the indefatigable cultivators of national ideology, to raise awareness of the importance of national unity and to strengthen the aspiration for freedom and the faith in the future of the Armenian nation.

Keywords: *Secular education, culture, national policy, Armenianization, Armenian Bolsheviks, Diaspora Armenian strategy, preservation of Armenians.*

1. Սիրական Տիգրանեանը աւարտել էր Պետերբուրգի իրաւաբանական ֆակուլտետը: Նախկին Սոցեալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան անդամ, յարել է Դաշնակցութեանը: Տիգրանեանը դասաւանդում էր Էջմիածնի Գետրգեան ճեմարանում, իսկ անկախութեան տարիներին պետական կարետոր պաշտօններ էր ստանձնել: Խորհրդայնացումից յետոյ Տիգրանեանը ապաստանել էր Պարսկաստանում, աւելի ուշ վերադարձել Հայաստան: Նա երկու անգամ ձերբակալուել է որպէս դաշնակցական, բայց ազատ է արձակուել: 1937-ի Դեկտեմբերի 3-ին ձերբակալուել ու մեղադրուել է դաշնակցական կառավարութիւնում պաշտօններ զբաղեցնելու եւ մամուլում հակասովետական յօդուածներով հանդէս գալու համար: Գնդակահարուել է Դեկտեմբերի 5-ին:
2. **Սիմոն Վրացեան**, Հայաստանի Հանրապետութիւն (երրորդ տպագրութիւն), Թեհրան, 1982, էջ 180: Այսուհետ՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն»:
3. Տե՛ս Յ. Քաջազունու ճառը, Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, Հայաստանի Հանրապետութիւն 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմութիւն), Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածո», եր., «Գիտութիւն», 2000), փաստաթուղթ №35, էջ 57-59: Այսուհետ՝ Վ. Ղազախեցեան եւ այլք:
4. Կառավարութեան կազմը տե՛ս Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, փաստաթուղթ №43, էջ 69-70:
5. Գետրգ Մելիք-Ղարաբեօգեանը մինչ այդ եղել էր Արտաքին գործերի նախարար Սիրական Տիգրանեանի օգնականը: Նաեւ անդամակցել էր 1918-ի Բաթումի հայ-թուրքական բանակցութիւնների կապակցութեամբ Գերմանիա մեկնած հայոց ազգային պատուիրակութեանը: Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ նրա անուանը հանդիպում ենք 1921-ի Սեպտեմբերի 15-ին կազմուած Հայաստանի օգնութեան կոմիտէի անդամների ցուցակում: Աւելի տեղեկութիւն դեռ չկայ նրա մասին:
6. Տե՛ս Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, փաստաթուղթ №66, էջ 85:
7. ՀՀԴ 9-րդ ժողովի որոշումներն ու բանաձեւերը տե՛ս Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, փաստաթուղթ №115-121, էջ 127-132:
8. Richard Hovannissian, *The Republic of Armenia*, Vol. II: From Versailles to London, 1919-1920 (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1982), էջ 263.
9. «ՀՀ պառլամենտի որոշումը կառավարութեան նախագահի ընտրութեան մասին» (փաստաթուղթ №106) եւ «Հայաստանի պառլամենտի որոշումը կառավարութեան կազմը հաստատելու մասին» (փաստաթուղթ №107), տե՛ս Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, էջ 117:

10. Նիկոլ Աղբալեանը ծնունդ է 1873-ին Թիֆլիսի Հալաբարում, երիտասարդ փարիքից ուսուցչական պաշտոններ է վարել: Ինքնաշխատութեամբ լուրջ մտատրականի համբալի է հասել: 1904թ. անցել է Դաշնակցութեան շարքերը ու մինչեւ վերջ մնացել նրա հաւատարիմ ու նուիրուած անդամը:

11. Վահան Չերազին Սովետները ձերբակալում են 1927-ին, Փետրուարեան ապստամբութեանը մասնակցած լինելու համար եւ գնդակահարում 1928-ի Յունուարի 9-ին:

12. Անկախ Հայաստանի կեանքում կարեւոր դերակատարութիւն ունեցած եւ ներկայ գեկոյցի մէջ կրկնուած անուն՝ Նիկոլ Աղբալեանի կեանքի ու գործի մասին արժէ աւելացնել, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ՝ 1921թ. Փետրուարի 9-ին, Աղբալեանը ձերբակալւում է ու բանտարկւում: Փետրուարեան ապստամբութեան օրերին անկախ հանրապետութեան մի շարք ղեկավար ընկերների հետ նա էլ է ազատւում բանտից եւ ստոյգ կացնահարումից: Ապրիլի 2-ին, երբ Կարմիր բանակը Երեւան է մտնում, բազմաթիւ մտատրականների ու մեծ բազմութեան հետ Արաքսն անցնելով Պարսկաստան է ապաստանում եւ այնտեղից սկսում կրթական գործունէութիւնը Սփիւղը: Մահանում է 1947-ին Պէրլութում՝ թողնելով գրական, կազմակերպական, կուսակցական ու մշակութային մեծ աւանդ:

Նիկոլ Աղբալեանի կեանքի ու գործի մասին աւելին կարելի է կարդալ նշուած աղբիւրներում. Լազեան, «Դէմքեր հայ ազատագրական պայքարից» (էջ 265-285), Սիմոն Վրացեան, «Անձինք նուիրեալք» (էջ 168-210) եւ «Յուշամատեն» (էջ 489-492): Հայաստանում հրապարակուած ուսումնասիրութիւններից է Անահիտ Պետրոսեանի «Նիկոլ Աղբալեան» աշխատութիւնը (Երեւան, 2005):

13. Տե՛ս Richard Hovannissian, *The Republic of Armenia, Vol. I: The First Year, 1918-1919* (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1971), էջ 146:

14. «Օրէնք պետական լեզուի մասին», ընդունուած ՀՀ պառլամենտի կողմից, Դեկտեմբեր 26, 1920, տե՛ս Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, փաստաթուղթ №1138, էջ 151:

15. *The Republic of Armenia, Vol. II*, էջ 310: Յղում է կատարուած «ՀՀ օրէնքների հաւաքածո»-ին:

16. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 362:

17. ՀՀ կառավարութեան «Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարման արքը», Մայիսի 28, 1919, տե՛ս Վ. Ղազախեցեան եւ այլք, փաստաթուղթ №90, էջ 106:

18. Միմոն Վրացեանը դա բացատրում է ո՛չ իրեն ժողովրդական կուսակցութեան արեւելում, այլ՝ Փարիզից եկած կարգադրութիւն: Պօղոս Նուպար Փաշայի «Ազգային պարուիրակութիւնը» չէր կարող հանդուրժել, որ թէկուզ եթէ երկու կողմերն էլ նոյն նպատակին են ձգտում, բայց «Արարապեան Հայաստանը», ինչպէս իրենք էին անուանում, իրենցից առաջ այդ քայլին դիմի: Ուրեմն՝ պիտի ստորագրէ (նենգադու) ենթարկուէր Երեւանի կառավարութեան այդ որոշումը: Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 267-275:
19. Յարկանշական է, որ Մելիք-Նարազօգեանը նախագահել էր այն յանձնախմբին, որ կազմեց Միացեալ Ազապ եւ Անկախ Հայաստանի յայտարարութիւնը: Ի հարկէ, վարչապետ Ալեքսանդր Խաչիսեանի արտասանած Միացեալ Ազապ եւ Անկախ Հայաստանի աքտը, որի տակ ստորագրել էին բոլոր նախարարները, կազմել էին Նիկոլ Աղբալեանը եւ Գեորգ Խաչիսեանը: Մելիք-Նարազօգեանը նաեւ Մայիսի 28-ի հանդիսութեան նախագահն էր: Համագործակցութիւնը սահուն էր եղել: Այնուամենայնիւ, անսալով իր կուսակցութեան ղեկավարութեան հրամանին՝ նա հրաժարական ներկայացրեց:
20. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 353:
21. **Վլադիմիր Յարութիւնեան**, Բոլշեւիկների հակապետական գործունեութիւնը, 1919-1920թթ. (Փաստաթղթերի ժողովածու), Երեւան, «Modus vivendi» հրատ., 2014), էջ 36, հրաման N°80, 29 Սեպտեմբերի, 1919թ.:
22. «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 398:
23. **Գաբրիէլ Լազեան**, Դէմքեր հայ ազապադրական շարժումէն (վերահրապարակութիւն), Մոնթբելլօ, Կալիֆորնիա, 1993, էջ 252:
24. *Stu Richard Hovannisian, The Republic of Armenia, Vol. III: From London to Sévres, February–August 1920*, (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1996), էջ 260-262: Թարգմանաւոր է «Յառաջ» թերթի Յունիսի 9-ի համարում հրատարակուած ճառի բնագրից: Խորհրդարանում արտասանած Աղբալեանի ճառից մի հատուած տե՛ս **Լազեան**, Դէմքեր հայ ազապադրական շարժումէն, էջ 259:
25. *Richard Hovannisian, The Republic of Armenia, Vol. IV: Between Crescent and Sickel, Partition and Sovietization*, (Berkeley, Los Angeles, and London: University of California Press, 1996), էջ 200:
26. **Leon Z. Surmelian**, *I Ask You ladies and Gentlemen*, (New York: American Book-Stratford Press, Inc., 1945).

27. Մեծանուն արծակագիր Լեւոն Շանթը յեղ-անկախութեան իր գործունէութեան պարկաւելի բաժինը նուիրեց սփիւռքահայ սերունդների ազգային դաստիարակութեան գործին: Ազգային գաղափարախօսութեան եւ գործնական մարտավարութեան նրա վերլուծական յօդուածները լոյս են սփռում այդ մարզում նրա որդեգրած փիլիսոփայութեան եւ մօլոնեցումների վրայ: Տե՛ս «Հայրենիք»-ի առաջին տարուայ երկրորդ համարից երեք թուերով լոյս տեսած Լեւոն Շանթի «Ինչ է ազգութիւնը» յօդուածաշարը (Ա տարի, թիւ 2, 1922 - թիւ 4, 1923):

28. Գէորգ Տօնապետեան, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Հիսիսային Ամերիկայի մէջ, Բ. Հատոր (1910-1923), Պոսթոն, 1995, էջ 605:

29. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, Բ. տարի, թիւ 1:

30. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, Դ. տարի, №1: Տե՛ս Ռուբէն Դարբինեանի գրչին պատկանող խմբագրականը:

31. The Republic of Armenia, Vol. IV, էջ 408: